

Väliseesti arhiiviesindajate kohtumised suvekoolis Hiiumaal (2022) ja Värskas (2023)

Birgit Kibal, Piret Noorhani*

MTÜ Baltic Heritage Network jätkas 2022. ja 2023. aastal suvekooli traditsiooniga väliseesti arhiivipärandi hoidjatele. 2022. aasta 28. juunist 1. juulini toimus Hiiumaal Suuremõisas järjekorras kümnes suvekool teemal „Eestlaste kultuuripärand võõrsil. Meri ja saared“. Nagu varemgi, oli suvekooli eesmärk innustada väliseesti kogukondi agaramalt koguma Eesti paikkondadega seotud materjale, aga ka saada ülevaadet teemaga seonduvast kirjallikust ja esemelisest pärandist, mis on juba jõudnud kogukonna või asukohamaa arhiividesse ja muuseumidesse.

Esimesel seminaripäeval tutvustas Helgi Põllo (Hiiumaa Muuseum) välishiidlaste kogusid muuseumi varasalves. Näiteks leiab sealt diplomaadi ja suursaadiku Ernst Jaaksoni, helilooja Rudolf Tobiasse, poetess Marie Underi ja kunstnik Herman Talviku pärandiga seotud esemeid. Esemete lugu võib olla sama huvipakkuv kui inimeste lugu – näiteks jõudis Asta Auksmanni pere kirst, mis alustas rännakut 22. septembril 1944 Tallinnast Orjaku kaudu Rootsi, sealt 1950. aastate alguses Kanadasse Montreali ning pool sajandit hiljem Hiiumaale tagasi. Muuseumis leidub teisigi Hiiumaalt võõrsile viidud ja koju tagasi jõudnud või siis võõrsil tähenduse omandanud ja kodusaaarele annetatud esemeid.

Eve Otsavel (SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid) andis ülevaate Läänemaalt üle mere ja sealt tagasi jõudnud kogudest. Terviklikum ja tuntuim neist hõlmab Ilon Wiklandi loomingut: Wikland andis 800 tööd muuseumile üle juba 2006. aastal, mil Haapsalus avati Iloni Imedemaa. Tähelepanuväärsed kogud on Läänemaa muuseumis ka kunstnik Ervin Milverki ligi 150 teosest koosnev kollektsioon (kunstiteosed, sh akvarellmaalid Mehhiko ja Kanada vaadete ja maastikega, graafika, visandid, isiklikud fotod, dokumendid jm) ning 1944. aastal Eestist lahkunud, 1949. aastal Austraaliasse siirdunud ja sealses ärimaailmas ilma teinud Arvi Parbo (1926–2019) arhiiv (fotod, dokumendid, päevikud, mälestused (17 osa), kirjavahetus, koolivihikud, raamatud), mis sisaldab ka kirjavahetust Eesti peakonsulaadiga Austraalias.

Piret Hiie-Kivi kajastas välissaarlust Saaremaa Muuseumi kollektsioonis, mida esindab ühe suurema esemena kaluripaati, millega 1944. aastal üle mere mindi. Muuseumisse on jõudnud ka Johannes Aaviku pärand ning etnoloog Gustav Ränga isiklikke dokumente ja esemeid (tema pärandi teaduslik osa asub Eesti Rahva Muuseumis). Tuntud eestlaste arhiividest tasub esile tõsta veel kunstnik Eerik Haameri kirjavahetust pereliikmetega, milles peegeldub pagulaselu selle erinevates tahkudes. Samuti väärivad nimetamist annetused endise Saaremaa rüütelkonna esindajate järeltulijailt.

Lisaks tutvustati kokkutulnutele Eesti Meremuuseumi Lennusadamas 2019.–2020. aastal eksponeeritud 1944. aasta põgenemise näituse tagamaid ning Eesti Rahva Muuseumi püsinäitusel kajastuvaid 1944. aasta põgenemise videolugusid. Pärastlõunase sessiooni lõpetas filmi „Põgenemine“ (1991) ühisvaatamine ja vestlus filmi looja Jaak Lõhmusega.

Teisel seminaripäeval tutvustasid rahvusarhiivi esindajad Tiiu Kravtsev ja Ivi Tomingas

* Birgit Kibal (1976), Rahvusarhiiv, välissuhete juht, birgit.kibal@ra.ee; Piret Noorhani (1960), Väliseesti Muuseumi peaarhiivar, piret.noorhani@vemu.ca

rahvusarhiivi kogudesse talletatud paadilugusid. Üks suuremaid isikuarhiive, mis sisaldab nii Eesti Abistamisorganisatsiooni, Eesti Komitee, Balti Humanistliku Ühingu, Stockholmi Eesti Seltsi kui ka Eestirootslaste Ragö komitee materjale, on ühiskonnategelase ja majandusteadlase Arvo Hormi arhiiv, mis jõudis rahvusarhiivi 2000. aastate alguses. Kuna 1943. aastal loodud abistamisorganisatsiooni evakueerimise staapi juhtis August Rei, kes tundis hästi Klaus Scheeli – aktsiooni suurrahastajat ja pangajuhti Stockholmis –, kes nõudis pedantselt kõigi tehingute dokumenteerimist, on kõnealune arhiiv ka väga hästi kirjeldatud. Iga paadiretke kohta (kokku aidati 57 paadiga 53 päeva jooksul üle mere 1430 inimest) koostati täpne kirjeldus, üles märgiti paatide väljumisajad, iga reisija nimi, sünniaeg ja elukoht Eestis, samuti kajastati neis olukirjeldusi Eesti rannikuala kohta, et suunata paate täpsemalt kindlasse sadamasse. Rahvusarhiivist leiab ka 2011. aastal sinna üle antud Saksamaa eesti pagulaste dokumentide kollektsiooni, mis hõlmab Karl Hintzeri tehtud fotosid ja põgenike mälestusi. Paljud neist elasid üle laevahuku, mida detailselt kirjeldati, samuti leidub neis kirjeldusi selle kohta, mis toimus nende rannikule liikumise ajal Eesti teedel (enamik mälestusi pandi kirja vahetult pärast Saksamaale jõudmist).

Ivi Tomingas andis lisateavet Karl Hintzeri fotokogu kohta, mis sisaldab Hintzeri tehtud pilte nii põgenike teekonnast kui ka põgenikelaagritest, mida ta Saksamaale jõudmise järel sageli külastas. Fotojäädvustusi tegid teisedki kutselised fotograafid (näiteks Hans Vilper), kelle pärand on jõudnud rahvusarhiivi tänu kolleegidele Eesti Arhiivist Austraalias. Õnnelikul kombel on rahvusarhiivi jõudnud ka Harald Pertenit tehtud 13-minutiline film „Eesti rannast Rootsi randa“. Filmi dokumentaalkaadrites on näha Haapsalu lähistel sadamasse sõiduootele kogunenud rahvast 27.–28. augustil 1944 ning seejärel inimesi Mõlle põgenikelaagris Rootsis oma igapäevatoimetusi tegemas.

Väliseesti Muuseumi peaarhivaar Piret Noorhani tegi ülevaate paadipõgenike lugudest Väliseesti Muuseumi ehk VEMU kogudes, kus on hoiul ühtekokku üle 25 000 foto, 1200 videot (neist ligi pooled on eluloolised intervjuud alates aastast 1982), 1000 helikassetti ja 21 000 trükist. Tartu Ülikooli arhiivinduse magistrant Katariina Sofia Päts tutvustas lähemalt ka praktilist tööd VEMU-s hoitava Eesti Kultuuripärandi Seltsi videokogu korrastamisel ja kirjeldamisel. Praeguseks on eluloolistest intervjuudest märksõnastatud 190 videot. Värvikatest jutustajatest tasub nimetada Maret Anna Liisa Varrikut (1918–2010), Juta Ilvest (1922–2011), Eesti Motospordi Klubi asutajat Harri Pärkmat (1907–2000), Endel Arujat (1911–2008), Eesti Kõrgema Sõjakooli vilistlast August Nõmmikut (1903–1996) ja leivatöösturi perest pärinevat Olev Trallat. Erilise detailsusega paistavad silma sõdurite lood, alustades Sinimägedes võidelnutest ja sealt Läände pääsenutest ning lõpetades eesti poistega (Oskar Puhm, Harry Tammsalu, Ilmar Heinsoo, Arved Viirlaid jt) Inglise luurekoolis.

Corki ülikooli ajaloolane Gabriel Doherty kõneles eestlaste edasirändamisest Rootsist Iirimaa ja sealt Kanadasse; filmirežissöör Dwight Storrington (Kanada) tutvustas 1944. aastal Eestist põgenenud Anna Kaljasest tehtud dokumentaalfilmi „Anna Kaljas: The Untold Story“ tagamaid (samateemalist VEMU loengute sarjas toimunud esinemist saab vaadata YouTube'ist: <https://www.youtube.com/watch?v=NDvie4DE0qE>) ning Mirja Arnshav Stockholmi ülikoolist avas 1944. aasta põgenemist arheoloogilisest vaatest.

Seminari sõnavõtude osa lõpetas Helen Kõmmus Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluule arhiivist, andes ülevaate sajandi armastuslooks nimetatud põgenemisest Rootsi 1944. aastal ja naasmisest Hiiumaale 1947. aastal, mille keskmes olid tema enda vanavanemad Jegard ja Aili Kõmmus (neiuna Niit).

Kahtlemata leiab Hiiumaa ja hiidlastega seotud väärtuslikke lugusid koos kirjaliku ja esemelise pärandiga nii mõneski kodusest panipaigast. BaltHerNeti aktiivne ja abivalmis seltskond kutsub kõiki üles seesugustest unikaalsetest leidudest teada andma, et laiem huviliste ring saaks nendega tutvuda ja täiendada oma teadmisi meie ajaloo keerdkäikudest.

*

2023. aasta Baltic Heritage Networki suvekoos „Minu Eesti juured“ toimus 26.–29. juunini Värskas. Väljastpoolt Eestit kogunes osalejaid Ameerika Ühendriikidest, Kanadast, Rootsist, Taanist, Venemaalt ja Ühendkuningriigist. Kokkusaamise avapäeval toimus ekskursioon ja Tõnis Tärna loeng rahvusarhiivis Tartus, teisel päeval peeti aga esmalt ühenduse aastakoosolekut. Seejärel andis kauaaegne Eesti Arhiivi Austraalias vedaja Maie Barrow veebivestluse teel ülevaate Austraalia eestlaskonna arhiivist, sinna lisandunud kogudest, ainese digimisest (ajalehtede leinakuulutused) ning video- ja fotokogust. Tänu riiklikule rahvuskaaslaste programmile on nüüdseks VHS-idelt digitud 60 tundi Austraalia eestlaste elulugusid, mis on jõudnud ka rahvusarhiivi digikogusse.

Keila Kopvillem ja Piret Noorhani tutvustasid VEMU arhiivi näitel väliseestlaste elulugude kogumist ning Madli Wiiburg Walfridsson andis ülevaate Rootsi Eestlaste Liidu tegevusest ja selle juures asuvast Eesti Kultuuriarhiivist Rootsisis. Viimase kogudes on olulisel kohal 1944. aasta suurt põgenemist käsitlev aines, lisaks fotod alates 1944. aastast kuni tänapäevani ja muud, enamasti erakogudest pärinevad materjalid. Arhiivis asumatelt fotodelt on õnnestunud vabatahtlike abiga nüüdseks tuvastada juba üle 5000 isiku. Fotokogu digimisel on abiks olnud nii rahvusarhiiv (sh on fotokogud jõudnud FOTIS-e portaali ja samuti Flickrisse) kui ka rahvuskaaslaste programm.

Eesti Isikuloo Keskuse juht Fred Puss tutvustas näiteid pereloo uurimisest, millega ta on tegelema juba lapsepõlvest saati. Ilmselt ei taju iga pereloo uurija alguses, kui suure andmepangaga tal tuleb tööd teha – kui alustada uurimistööd 1670. aastal elanud perest, võib nende järeltulijate arv küündida tänaseks juba üle 4000. Pereloolist teavet saab leida eeskätt personaal- ja meetrikaraamatutest ning revisjonilehtedest, aga ka matuselehtedelt, sünni- ja surmatunnistustelt ning muu haakuva ainese seast, kasvõi pangalaenutoimikuist. Juhiseid pereloo uurimiseks tasub vaadata isikuloo keskuse veebist (isik.ee), enamik pereloo uurijaile vajalikest allikaist on kättesaadav rahvusarhiivi digikogust (ra.ee/vau).

Eesti Rahva Muuseumi pearhivaar Tiina Tael kõneles Setomaa kirjasaatjate lugudest ERM-i kogudes: muuseumis on tallel 44 Setomaa reisikirjeldust ja välitööpäevikut, 50 etnograafilist kirjeldust, 766 etnograafilist joonist, ligi 500 korrespondentide vastuste arhiivi, 562 fotokogu ja ka üks videokogu.

Marin Laak Eesti Kirjandusmuuseumist tutvustas Eesti Kultuuriloolise Arhiivi väliseesti kogusid. Neist mahult suurim on Eesti Kirjanike Kooperatiivi kogu (enam kui 2500 säilikut), sellele järgnevad väliseesti segakogu, Eesti Komitee arhiiv ja Ilmar Laabani, Helmi Mäelo ning Gustav ja Aino Suitsu isikuarhiivid.

Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumi arhivaar Janis Tobreluts tegi ülevaate väliseesti kirikuarhivaalide kirjeldamisest ja digimisest. Luterliku kiriku koguduste arhiive asub Stockholmis, Lundis, Lakewoodis, Minnesotas, Thunder Bays jm. Väliseesti kirikute ajaloolis-kultuurilist pärandit on Tartu Ülikooli ja EELK koostöös uuritud ja kaardistatud alates 2010. aastast. Osa neist materjalidest on tänaseks ka digitud: Torontos asuvat EELK arhiivi hakati digima 2019. aastal ja nüüdseks on digikujul kättesaadav nelja sealse koguduse aines. EELK konsistooriumi arhiivis asuvad koguduste arhiivid, mis sisaldavad peamiselt protokolle, kirjavahetust, laululehti, aga ka fotosid ja muud isikuainelist teavet, ei ole aga veel arhiivi infosüsteemi AIS jõudnud.

Päeva lõpus toimunud arutelul väliseesti kultuuripärandiga seotud koostöö suundadest kõnelesid Marin Mõttus ja Kadri Linnas välisministeeriumist (Üleilmse eestluse programm: globalestonian.com), Heidy Eskor Eesti Instituudist ja BaltHerNeti president Piret Noorhani. Välisministeerium on korraldanud omaalgatuslikke projektivoore, kuhu tasub taotlusi esitada väliseesti kogukondadega seotud tegevusteks. Ministeeriumi programmide puhul on esmaküsimus, kuidas teha digikogusid ühiskonnas senisest nähtavamaks ja kasvatada nende kasutajaskonda. Vestlusringis rõhutati vajadust kaasata väliseesti pärandiga tegelema uusi inimesi ja

leida uusi tegutsemisviise, et töö sellega koos vanemate põlvkondade kadumisega ei hääbuks, ning arutati võimalusi, kuidas lapsi ja noori selle pärandiga tegelema kaasata. Ühtlasi leiti, et välismaal elavate eestlastega tegelevad institutsioonid ja organisatsioonid peaksid tegema tihedamat koostööd ajaloopärandi teadvustamiseks.

Järgmisel tööpäeval kõneles Eesti Kirjandusmuuseumi esindaja Mari-Ann Rimmel kohapärimuse seostest identiteediga. Kohapärimuse ja identiteedi seoseid saab vaadelda üldisest ja personaalsest küljest: kui isiklikus identiteedis on esikohal iseenda juured, siis rahvusliku identiteedi tasandil tähtsustatakse omariiklust ja järjepidevust. Kohapärimuse uurijad on hakanud pöörama üha suuremat tähelepanu ka piirkondlikule identiteedile, st maakondade, kihelkondade, valdade ja külade ajaloo teadvustamisele. Tähelepanu peab seejuures pöörama töigale, et Lõuna- ja Põhja-Eesti muistendimotiivid, terminid ja kohanimed on väga erinevad, mistõttu ei saa rääkida ühtsest või sarnasest kohapärimusest.

Tiina Kirss Eesti Kirjandusmuuseumi ja Eesti Elulugude Ühenduse esindajana tõi omakorda näiteid silmapaistvamate elulugudest ja nende kogumisest. Küllap tasub igapähele meist oma pere lugu kirja panna. Varasematest lugudest saab ülevaate alates 2000. aastast ilmunud mahukatest trükistest „Eesti rahva elulood“ (3 köidet, Tartu) ja „Mälutunglad“ (5 köidet, Toronto).

Eesti Mälu Instituudi projektijuht Marju Meschin tutvustas instituudi uurimisprojekti, millega 2024. aastal tähistatakse 1944. aasta suure põgenemise 80. aastapäeva. Loomisel on andmebaas Eesti sõjapõgenikest Teise maailmasõja ajal ning ettevalmistamisel näitused Eestis ja väliseesti kogukondades ning raamat Rootsi paadipõgenikest. Instituut tegeleb pidevalt ka Eesti kommunistiohvrite 1940–1991 memoriaali andmebaasi täiendamisega. Eesti sõjapõgenike andmebaasi täiendatakse Eestist lahkunud isikute kartoteegi (Rahvusarhiiv, ERA.4942.4), Eesti Komitee ja Eesti põgenike kartoteegi (Kirjandusmuuseum, EKLA.381), Eesti Abistamiskomitee kartoteegi (Lakewoodi Eesti Arhiiv), Arolsen Archives'i, sõjaeelse rahvastikuregistri (Tallinna Ülikooli teadlaste sisestatud) ja pereregistri andmetega. Vajalikku teavet andmebaaside ja muude haakuvate allikate kohta leiab instituudi veebilehelt (mnemosyne.ee).

Eesti Kirjandusmuuseumi direktor Piret Voolaid andis ülevaate Kanada eestlaste koolipärimusest üle mitme põlvkonna. Koolipärimuse vahendusel saab näha muutusi laste ja noorte pärimusmaailmas, selle põhjal on koostatud andmebaase, kogumikke ja uurimusi. Kogutud aines hõlmab noortekultuuri kõige laiemalt, alustades naljadest, anekdootidest ja mängudest ning lõpetades sellega, kuidas tähtsustavad erinevate põlvkondade esindajad eri tähtpäevi ja pidusid. Kogumisaktsiooni põhjal võib tõdeda, et Kanada eesti kogukond on elujõuline ja seda paljuski tänu kooli ja selle sõpruskonna tänuväärsele tööle.

Suvekooli viimases plokis rääkis Tartu Ülikooli õppeprorektor Aune Valk eestlaste identiteedi uurimisest viimasel paaril aastakümnel läbiviidud küsitluste põhjal. Identiteedi-teema käsitlemist jätkati järgnenud diskussioonis, kus osalesid lisaks Valgule Riina Kindlam, Tiina Kirss ja Lea Kreinin. Mõttevahetuse üheks peateemaks kujunes eestlaste identiteedi alustala – eesti keel. Kõlama jäi mõte, et eesti keelt õppivat ja seda rääkida püüdvat inimest tuleb pigem ergutada eesti keeles vestlema ja hoiduda kiirest üleminekust võõrkeele kasutusele tavapraktikas.

Lisaks mahtus suvekooli kavasse välieestlastele pühendatud ETV2 saate „8 mm elu“ vaatamine, Piret Noorhani ülevaade VEMU uuest majast ja püsiekspositsioonist koos filmiga „Meie Tartu: Tartu College'i 50 aastat“ ning bussiekskursioon, mille käigus külastati Värska õigeusu kirikut, Seto talumuuseumi ja Vana Jüri seebikoda.

Järgmine BaltHerNeti suvekool toimub eeldatavasti 2025. aastal, ent juba järgmisel aastal on arhiivihuvilistel võimalus kohtuda Vilniuses, et arutleda jaanipäevajärgsel nädalal toimival konverentsil välisbalti arhiivipärandi teemal – jälgigem reklaami BaltHerNeti veebis balthernet.net, Facebookis ja uudiskirjas. Nii 2022. kui ka 2023. aasta suvekooli läbiviimist toetati „Üleilmse eestluse tegevuskava“ (2022–2025) vahenditest. Suur tänu toetajaile, mõttekaaslastele ja suvekoolis osalenutele!